

@buxdu_uz

@buxdu1

@buxdu1

www.buxdu.uz

E-ISSN 2181-1466

9 772181 146004

ISSN 2181-6873

9 772181 687004

6/2025

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY AXBOROTI

6/2025

Satimboyeva O.A.	O'zbek tilining andijon shevasiga fonologik yondashuv	90
Salixova N.N.	Troplarning psixolingvistik xususiyatlari	94
Ruziyeva M.I.	Korpus lingvistikasi va bilingvizm: zamonaviy tilshunoslikda integratsiyalashgan yondashuv	98
Kilicheva M.R., O'tkirova Sh.A.	Pragmatika va reklama tili: umumiy ko'rinish	102
Narziyeva D.I.	O'zbek xalq maqollarida mehmon va mezbom so'zlarining leksik-semantik va stilistik xususiyatlari	108
Mustafayeva S.U.	"Butun-qism"lik munosabatlarning leksik-semantik o'zaro aloqalari doirasidagi semantik xususiyatlari	113
Sadullaeva M.A., Murodov I.N.	Sociolinguistic properties of slangs in english language	117
Kurbonova G.S.	Lug'atlarda polisemiya va omonimiyanning ifodalanishi	121
Jumayeva M.M.	"Sabr/tolerance" konseptining lingvomadaniy talqini va semantik izohi	126
Jumayeva D.B.	O'zbek tilshunosligida tinish belgilarining tarixi va uni davrlashtirish	130
Jabborova A.J.	Siyosiy manipulyatsiya vositasi sifatida evfemizmlarning qo'llanishi	134
Faxriddinova D.S.	Nutq akti va kommunikativ strategiya	138
Egamnazarova Z.X.	Ingliz va o'zbek tillarida rieltorlik faoliyatiga oid sodda terminlarning struktur xususiyatlari	143
Choriyeva N.G'.	Inglz va o'zbek tillaridagi maqollarning metaforik qiyosiy tahlili	148
Boymurodova F.Z.	The essence of endangered languages	152
Ashurov D.A.	"Alpomish" dostonida qo'llangan erkin o'xshatishlarning lingvomadaniy xususiyatlari	157
Amirov K.Kh.	Key features of educational dictionaries for intercultural communication	161
Akramov I.I.	English aphorisms as a method of linguistic economy	166
Ahrorova N.A.	Ingliz va o'zbek mifologemalari: qiyosiy tahlil miqlari	171
Abdullayeva O.X.	O'zbek tilida sodda gap modellarini qurish masalasi	176

TROPLARNING PSIXOLINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Salixova Nodira Nurullayevna,

Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

salixovanodira171@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada troplarning psixolingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. Badiiy matnlarda uchraydigan metafora, metonimiya, epitet, giperbolla kabi tropik birliklar tilning emotsional-estetik imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, inson tafakkuri va psixologik holatining lingvistik ifodasidir. Maqolada tropik vositalarning til idroki, ongda shakllanishi va madaniy tajriba bilan bog'liq bo'lgan semantik qabul jarayonlari psixolingvistika yondashuvi asosida yoritiladi. Shuningdek, o'zbek adabiyotidan misollar keltirilib, ularning semantik-funksional hamda psixologik tahlili amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar: troplar, psixolingvistika, metafora, til idroki, badiiy obraz, emotsional rezonans, kognitiv tafakkur.

PSYCHOLINGUISTIC PROPERTIES OF TROPES

Abstract. This article analyzes the psycholinguistic characteristics of tropes. Tropic units such as metaphor, metonymy, epithet, and hyperbole, commonly found in literary texts, not only enhance the emotional and aesthetic potential of language but also serve as linguistic expressions of human cognition and psychological state. The article examines the semantic reception processes of these tropes in relation to language perception, mental representation, and cultural experience through a psycholinguistic approach. Furthermore, examples from Uzbek literature are provided, along with their semantic-functional and psychological analyses.

Keywords: tropes, psycholinguistics, metaphor, language perception, literary image, emotional resonance, cognitive thinking.

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ТРОПОВ

Аннотация. В данной статье анализируются психолингвистические особенности тропов. Такие тропические единицы, как метафора, метонимия, эпитет и гипербола, встречающиеся в художественных текстах, не только расширяют эмоционально-эстетические возможности языка, но и являются лингвистическим выражением человеческого мышления и психологического состояния. В статье освещаются процессы семантического восприятия тропов в контексте языкового восприятия, ментального представления и культурного опыта с точки зрения психолингвистики. Также приведены примеры из узбекской литературы с их семантико-функциональным и психологическим анализом.

Ключевые слова: тропы, психолингвистика, метафора, языковое восприятие, художественный образ, эмоциональный резонанс, когнитивное мышление.

Kirish. Psixologizm - psixologik tahlil, psixologik obraz, psixologik tasvir, psixologik roman, psixologik hikoya va psixologiya kabi atamalar bilan bog'liq bo'lib, bu juda keng ko'lamli sohadir. Chunki psixologiya inson kechinmalarini, shaxsiyatini, ruhiyatini o'rganadigan fan bo'lib, u boshqa ko'plab sohalar kabi adabiyotshunoslik bilan ham chambarchas bog'liqdir. A. B. Yesinning fikriga ko'ra, badiiy psixologizm – bu asar personajining xayolot olami, fikrlari, mulohazalarining o'ziga xos badiiy vositalardan foydalangan holda juda to'liq, batafsil va chuqur ifodalab berish [5.1]. Jahon adabiyotshunosligida ruhiyat mavzusida birinchilardan bo'lib tadqiqot olib borgan rus adibi N. G. Chernishevskiy psixologik tahlilning turli xil bo'lishi mumkin ekanligini ta'kidlagan va bir muallif xarakter qirralarini ochib berishga urinayotgan bir paytda, boshqasi – shu xarakterning shakllanishiga jamiyat va turmush ta'sirini ko'rsatib berishga urinadi; uchinchi esa xatti-harakatlarning his-tuyg'ular bilan aloqadorligini; to'rtinchisi – ehtirolar tahlilini tasvirlaydi [4.1]. Taxminan ikki yuz yillar avval psixologizm tushunchasi rus adabiyoti va madaniyatida shakllana boshlagan bo'lib, bu muammoni ilm dunyosiga olimlar A.A. Potebnya, D.N. Ovsyaniko-Kulikovskiy olib kirgan, bundan tashqari adabiyotshunoslikda M.M. Baxtin, A.B. Yesin, D.S. Lixachev, L.Y. Ginzburg psixologiya fanida esa I.V. Straxoviy, L.S. Vigotskiy, G.G. Granik, O.V. Soboleva tomonidan chuqur tadqiq qilingan.

Adabiyotda psixologizmning rivojlanish tarixini tavsiflab, adabiyotshunos olim L.Y.Ginzburg "mavjud adabiy janrlarda psixologik yangiliklar endigina nish urayotgan bir vaqtda, badiiy adabiyotning yondosh janrlari bo'lmish –kundaliklar, memuarlar, rasoil va avtobiografik janrlarda psixologizm allaqachon o'rnamashib bo'lgan edi" deb yozadi [3.29]. Shuningdek, "psixologizm" atamasi turlicha ta'riflarga ega bo'lib, turli madaniyatlarda ularning mentaliteti va urf- odatlari va hayot tarzidan ham kelib chiqiladi. Rus adabiyotshunoslik terminlari qomusida *"Psixologizm (adabiyotda) – qahramonlar ichki olami: ularning o'y-xayollari, orzu-umidlari, iztiroblarining chuqur va batafsil tasviri"* [2.1].

Materiallar va metodlar. Tilshunoslik — ichki tarmoqlari ko'plab bo'lgan murakkab fan sohasi bo'lib, yildan yilga unda yangi tadqiqot yo'nalishlari shakllanmoqda. Shu kabi yangi yo'nalishlardan biri — psixologizm va adabiyotshunoslikning o'zaro integratsiyasi natijasida vujudga kelgan badiiy psixologizm sohasidir. Ushbu sohaning dolzarbligi, avvalo, badiiy matnlarda psixologik unsurlarni ifodalash va ularni o'quvchiga aniq hamda to'g'ri yetkazish muammosi bilan bog'liq.

Til va tafakkur bir-biri bilan uzviy bog'liq hodisalar bo'lsa-da, ular mohiyatan bir xil emas. Til inson tafakkurining ifoda shakli hamda mavjudlik formasi sifatida inson ongining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Til qobig'idan tashqarida ongning shakllanishi imkonsizdir. Shu bois, til, tafakkur va psixika o'zaro bir-birini to'ldiruvchi omillar sifatida qaralishi lozim.

Bugungi kunda adabiyotshunoslik bir qancha alohida tarmoqlarga ajralib, mustaqil fan sifatida rivojlanmoqda. Shu jarayonda badiiy psixologiya yo'nalishi ham o'zbek adabiyotshunosligi doirasida shakllanib, bir qator tadqiqotchilar tomonidan o'rganila boshlandi. Bu esa ushbu yo'nalishning ilmiy ahamiyatini va dolzarbligini tasdiqlaydi.

Badiiy psixologizm masalasining tarixiy taraqqiyoti ingliz va o'zbek adabiyotshunosligi kontekstida ko'rib chiqilganida, bu yo'nalishda o'zbek adabiyotshunosligida amalga oshirilgan hamda kelgusida amalga oshirilishi zarur bo'lgan tadqiqotlarning mavjudligi aniqlanadi. Bugungi kunda badiiy psixologizm masalasi adabiy-tanqidiy tahlilning muhim va zarur yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, ingliz adabiyotshunosligida mazkur nazariy konsepsiya nisbatan chuqur tadqiq etilgan bo'lib, unga oid qarashlar batafsil ochib berilgan.

Zamonaviy adabiyotning jahon miqyosida jadal rivojlanayotgani sharoitida psixologik roman, psixologik qissa va psixologik hikoya kabi nasriy janrlarni har bir milliy adabiyot doirasida tahlil etish va ilmiy asosda o'rganish zamonaviy adabiyotshunoslikning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi.

Adabiyotshunoslikda bugungi kunda badiiy psixologizmni tadqiq qilishning metodologiyasi ishlab chiqilgan bo'lib, bu masalaga bag'ishlangan deyarli barcha ilmiy tadqiqot ishlari adabiy asar yozilgan davr tarixiy-ijtimoiy jarayonlari, yozuvchining shaxsiy uslub va metodi inobatga olingan holda bajarilgan. Rus adabiyotshunos olimasi M. II. Bedrikova o'z tadqiqoti doirasida "psixologizm darajasi" atamasini kiritadi hamda uni quyidagicha kriteriyalar asosida tasniflaydi: 1) matnda psixologizmni kuchaytiruvchi vositalar (psixologik detal', psixologik tafsilot, personajlarning psixologik xatti-harakatlari, psixologiklashtirilgan (psixologizirovanniy) tavsif); 2) qahramonlarni tavsiflash vositalari (psixologik portret, psixologik xarakteristika, psixologik konflikt, psixologiklashtirilgan syujet, "qalb dialektikasi"; 3) xarakter va vaziyat nisbati (qahramon tomonidan xronotopning "qalban" o'zlashtirilishi, qahramonning o'z-o'zini anglashi, vaziyat taqazosi bilan qahramonni ruhan o'zgarishi) [6.1].

Izlanish va muhokamalar. Troplar — badiiy nutqning ifoda vositasi bo'lib, ularning asosiy vazifasi so'z ma'nosini ko'chma yo'l bilan ifodalash orqali estetik ta'sirni kuchaytirishdan iborat. Ular tildagi emotsional-estetik yuklamani oshiradi, obrazlilikni ta'minlaydi. Shu bilan birga, troplar inson tafakkuri, psixologiyasi va til idrokining o'zaro ta'siri asosida shakllanadi. Psixolingvistika esa til va tafakkur o'rtasidagi munosabatni, inson ongida til birliklarining qanday shakllanishi, saqlanishi va qo'llanishini o'rganadi. Mazkur maqolada troplarning psixolingvistik jihatdan qanday tarzda qabul qilinishi, qay tarzda til idrokida namoyon bo'lishi masalalari yoritiladi.

Psixolingvistika nuqtayi nazaridan troplar — bu nafaqat tildagi stilistik birliklar, balki insonning ongida shakllanadigan murakkab ma'no tuzilmalaridir. Ularning qabul qilinishi va tushunilishi, avvalo, til egasining umumiy bilim darajasi, tajribasi, emotsional holati va madaniy kontekst bilan bevosita bog'liq.

Troplarning eng ko'p uchraydigan turlari — metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, giperbolla va boshqalar — til foydalanuvchisi ongida mavjud bo'lgan tajriba asosida idrok qilinadi. Masalan, metaforani tushunish uchun inson real hayotdagi ikki narsa yoki hodisa orasidagi umumiylikni anglay olishi lozim. Bu esa psixik faoliyat, idrok va tafakkur bilan bog'liq jarayondir.

Metafora — bir hodisani boshqasiga nisbatan idrok qilish vositasi bo'lib, uning kognitiv mexanizmi asosida inson tajribasida mavjud bo'lgan mental xaritalar ishlaydi. Masalan, "hayot — bu sayohat" degan

metafora, insonda "sayohat" tushunchasiga oid barcha bilish tajribalarini hayot tushunchasiga tatbiq qilish imkonini beradi.

Metonimiya va sinekdoxa esa obyektlar orasidagi yaqinlik yoki aloqadorlik asosida yuzaga chiqadi. Bu jarayonlarda ham psixolingvistik jihatlar — ya'ni ma'lumotlar assotsiativ tarzda faollashuvi muhim o'rin tutadi.

Shuningdek, giperbolla va litota kabi troplar insonning emotsional holatiga bevosita bog'liq. Ularda subyektiv baho, kuchaytirish yoki kamaytirish ehtiyoji mavjud bo'lib, bu nutq egasining psixologik holatidan darak beradi. Shu bois bu troplar ham psixolingvistik tahlil uchun muhim obyekt hisoblanadi.

Zamonaviy psixolingvistika sohasida troplarning tushunilish mexanizmini o'rganish uchun eksperimental metodlar, xususan, assotsiativ tajribalar, fikrlash tezligi va emotsional ta'sir kuchini aniqlash metodlari qo'llanilmoqda. Bu orqali troplarning qabul qilinishi va qayta ishlanishi bosqichlari aniqlanmoqda.

Troplar nafaqat badiiy nutqni bezovchi stilistik vositalar, balki inson tafakkuri va psixologik holatini ifodalovchi lingvistik birliklar hisoblanadi. Ularning tushunilishi, qo'llanishi va qabul qilinishi psixolingvistik jarayonlar bilan chambarchas bog'liqdir. Til birliklarining ma'no jihatdan ko'chishi, yangi obrazlar orqali ifoda topishi, til egasining kognitiv tajribasi va emotsional holati asosida yuzaga keladi. Shu bois troplarni faqat stilistik yoki semantik nuqtayi nazardan emas, balki psixolingvistik yondashuv asosida tahlil qilish ularning mohiyatini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Quyidagi misollarda turli stilistik vositalarning badiiy matnlarda ko'rinishlari tahlil qilinadi:

"Yuragim og'ridi." (metafora)

Bu metaforada "yurak" — insonning emotsional markazi sifatida qaralmoqda. Aslida yurak og'rishi fiziologik holat, biroq bu yerda psixologik iztirob ko'zda tutilmoqda. Bu idrok psixolingvistik jihatdan insonga xos bo'lgan umumiy emotsional tajriba asosida shakllanadi.

"Ko'zimga dunyo tor edi, yuragimni
bir changal g'am ezib turardi."
(Oybek, "*Qutlug' qon*") (giperbolla)

Bu yerda "dunyo tor edi" degan ibora bilan muallif kuchli tushkunlik holatini obrazli ko'rsatmoqda. Inson bu kabi giperbolalarni o'z shaxsiy emotsional tajribasiga asoslanib idrok qiladi — bu psixolingvistik jarayon sifatida ongda avvalgi iztirob holatlari bilan bog'lanadi.

"Sog'inchli tunlar, jimjit ko'ngil,
armonli bahor..."
(Zulfiya she'riyati) (epitet)

Epitetlar bu yerda nafaqat badiiylikni oshiradi, balki o'quvchining emotsional rezonansini faollashtiradi. "Sog'inchli tun" iborasi orqali tun va sog'inch bir-biriga bog'lanib, o'quvchining shaxsiy xotiralari orqali idrok qilinadi. Bu — kognitiv jarayon.

"Sahnada Xurshid chiqdi."
("Xurshid" aslida aktyor emas, uning
ijro etayotgan roli nazarda
tutilmoqda.)

Bu yerda obraz va ijrochi o'rmini almashtirish orqali metonimiya hosil qilingan. Psixolingvistik jihatdan bu idrok, kontekst asosida obyektidan unga aloqador boshqa bir obyektga ma'no ko'chirish orqali yuzaga keladi.

Xulosa. Troplar tilning emotsional-estetik imkoniyatlarini kengaytiruvchi, inson tafakkuri va ruhiyatini badiiy shaklda ifodalashga xizmat qiluvchi muhim lingvistik birliklardir. Ularning ma'no ko'chirishga asoslangan tabiati, ayniqsa, psixolingvistik yondashuvda chuqur tahlil etilishi zarur bo'lgan hodisadir. Troplar orqali inson ongida mavjud bo'lgan bilish, emotsional va madaniy tajriba namoyon bo'ladi hamda til vositasida obrazli ifodalanadi. Psixolingvistik nuqtayi nazardan qaralganda, tropik birliklarning tushunilishi va idrok qilinishi faqat tilda emas, balki inson psixikasida kechadigan murakkab jarayonlar bilan bog'liq. Bu jarayonlar nutq egasining kognitiv xotiralari, madaniy konteksti, emotsional holati va nutqiy tajribasi asosida amalga oshadi. Metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, giperbolla kabi trop turlarining psixologik asoslarini anglash, nafaqat tilshunoslik va adabiyotshunoslik uchun, balki psixologiya, madaniyatshunoslik kabi fanlararo yondashuvlar uchun ham dolzarbdur. Shuning uchun tropik birliklarni faqat stilistik yoki semantik darajada

emas, balki ularning idrok qilinishi va ongda qayta ishlanish mexanizmlarini o'rganuvchi psixolingvistik tahlil doirasida o'rganish, zamonaviy tilshunoslik oldidagi muhim ilmiy vazifalardan biridir.

ADABIYOTLAR:

1. Н. Г. Чернышевский. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. Литературная критика. Библиотека "Огонек". М.: "Правда", 1974 (http://az.lib.ru/c/chernyshewskij_n_g/text_0240.shtml).
2. Литературная энциклопедия терминов и понятий; под ред. А. Н. Николюкина. М.: 2001 (<https://www.academia.edu/37372082/> [Murojaat sanasi: 15.08.2022]).
3. Гинзбург, Л. Я. О психологической прозе. О литературном герое.СП. Б:29 Азбука, 2016.
4. <http://www.litmind.ru/milits-616-1.html> [Murojaat sanasi: 22.03.2025]
5. <http://www.litmind.ru/milits-616-1.html> [Murojaat sanasi: 22.03.2025]
6. <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-psixologizma-russkoi-prozy-vtoroi-poloviny-1980-kh-godov-tvorchestvo-v-astafeva> [Murojaat sanasi: 15.03.2025]
7. Гинзбург, Л. Я. О психологической прозе. О литературном герое.СП. Б:29 Азбука, 2016.
8. Литературная энциклопедия терминов и понятий; под ред. А. Н. Николюкина. М.: 2001 (<https://www.academia.edu/37372082/>).
9. Ахмедова, М. (2019). "Badiiy nutqda troplarning semantik-funksional xususiyatlari". *Filologiya masalalari*, №2, 55–60.
10. Jo'raqulova, Z. (2021). "Kognitiv lingvistika va psixolingvistik yondashuvda metafora talqini". *O'zbek tili va adabiyoti*, №4, 34–39.
11. Рахимов, Ш. (2015). *Lingvistik poetika asoslari*. Toshkent: Fan va texnologiya.
12. Yuldashev, H. (2016). *Til va tafakkur munosabati*. Toshkent: Ma'naviyat.
13. Navoi, A., & Babur, Z. M. (2022). *Research and education*.
14. Haydarova, G. (2024). *Alisher Navoiy an'analari va XX asr o'zbek g'azaliyoti*. *Alisher Navoi' and 21 st century*, 1(1).
15. <https://www.dissercat.com/content/osobennosti-psixologizma-russkoi-prozy-vtoroi-poloviny-1980-kh-godov-tvorchestvo-v-astafeva>